

КЪМ РАННАТА ИСТОРИЯ НА ЕДНО БЪЛГАРСКО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ: ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА АДЖАР СПОРЕД ОСМАНСКИ ДАНЪЧНИ РЕГИСТРИ ОТ XVII ВЕК

Кръстьо Йорданов

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме. В статията въз основа главно на четири непубликувани османски данъчни регистъра се прави опит за осветляване на ранната история на село Аджар, днес Свежен. Авторът твърди, че най-ранните открити до момента документи за съществуването на Аджар като селище са от първите десетилетия на XVII век. Първото споменаване на селото е на страниците на един съкратен авариз регистър от 1621 – 1622 г. Данните за наличие на големи летни пасища и кошари за овце в региона на Сърнена Средна гора още през XVI в. показват, че създаването на селото може да се свърже с добрите условия за скотовъдство на едно спокойно място в дебрите на планината. Много е вероятно част от жителите на Аджар да са били джелепи, които са отглеждали овце и друг добитък за продоволствените нужди на големите градове, армията и султанския дворец. Впоследствие суровините, сред които вълната и кожата от овцете, довеждат до развитието на редица занаяти.

Православното българско население на Аджар бързо нараства. Благодарение на демографското и стопанското развитие тук се създава значимо книжовно средище за преписване и илюстриране на богослужебни книги. В селото се построява църква с двама свещеници. Разполагаме с информация, че през втората половина на XVII в. в Аджар се развиват скотовъдството, занаяти като мутафчийството и шивачеството, а също така търговията и транспортът на стоки (кираджийство).

Ключови думи: България; село Аджар; демографско и икономическо развитие; овцевъдство; занаяти; търговията; османски документи

Село Свежен е сгушено високо в пазвите на Сърнена Средна гора сред образуваната от малка рекичка китна котловина (Nikolov, 2002:7). Днес малкото селище живее със спомена за своето минало, когато заема място сред най-важните стопански и културни средища на българите. За историята селото остава известно под името Аджар. Неговите звездни мигове са два. През XVII столетие

в Аджар се разгръща значима книжовна дейност. Тук даровити люде преписват и илюстрират книги (Angelov, 1977: 98 – 115; Doncheva-Panayotova, 2015: 35 – 95; Radoslavova, 2004: 294 – 303). Чрез тях името на селото достига до близки и отдалечени краища на българските земи. Там, където по-заможните успяват да заделят средства за закупуването на богослужебна книга. Впоследствие, през XIX в., Аджар се разраства до важно занаятчийско средище, получава за кратко дори градски статут (касаба) и е център на Караджадагската нахия (Muchinov, 2019: 34).

Миналото на Аджар е важно за българската социална и културна история. Но въпреки това практически до този момент липсва сериозно изследване за ранната история на селището въз основа на османски документи. В литературата се обобщава вече известното, като повечето текстове имат научнопопулярен или краеведски характер (Balchev, 1981: 112 – 124; Nikolov, 2002). Напоследък се съживява интересът към миналото на селото, като акцентът във вече сериозни научни публикации е главно върху Аджарския книжовен кръг и демографското развитие през Възраждането (Doncheva-Panayotova, 2015; Radoslavova, 2004: 291 – 309; Muchinov, 2019: 32 – 35). Достъпните вече документи от Истанбулския османски архив обаче позволяват да се започнат проучвания върху ранната история на Аджар, поставени на по-стабилна документална основа. В този текст ще се опитам да поставя началото в търсенето на истината за миналото въз основа предимно на данните от няколко османски данъчни регистъра.¹⁾ Сред тях са два непубликувани подробни джизие регистри. Тези регистри са полезни, и то само до известна степен, главно за изясняване на демографското развитие на православните българи в Аджар, което е едно изцяло християнско село. Но тъй като подобни описи са съставяни с оглед събирането на данъка джизие от немюсюлманското население, в тях не са записани мюсюлманите от селищата в даден регион. Наблюденията показват, че в джизие регистрите не са включвани и военизирани категории християни с особен данъчен статут, като войнуците например, които са регистрирани в отделни описи (Parveva, 1992: 33).²⁾ Авариз регистърът от 1695 г. пък изобщо не е подходящ за демографски цели. В подробните описи за събиране на извънредните данъци от групата авариз-и диванийе и текалиф-и йорфийе³⁾ са записвани поименно главите на домакинствата както при немюсюлманите, така и за мюсюлманите от обикновената рая. Данъкоплатците са обединявани в данъчната единица авариз хане, в която са включени между три и петнадесет реално съществуващи домакинства (Tsvetkova, 1958: 22). В авариз регистрите обаче не попадат всички категории със специални задължения и особен статут, за които освобождението от извънредните данъци и повинности е основна данъчна привилегия (Ibidem: 197 – 203). Споменатият опис от 1695 г. обаче съдържа информация за стопанското развитие на Аджар. Използваните в това изследване данъчни регистри не могат да бъдат възприемани като разкриващи цялата пълнота на демографската ситуация и по други причини. Достатъчно е да се споменат често

изказваните в литературата съмнения в съвършенствата и пълнотата на османската данъчна регистрация, реалните възможности за злоупотреби от страна на чиновниците, за укриване от страна на данъкоплатците и пр. (Parveva, 1992: 33).

За съжаление, засега не откривам никакви други документи, като султански фермани и кадийски протоколи например. Затова регистровата информация ще съчета с домашни извори, каквито са приписките по страниците на книгите, наследство от Аджарската книжовна школа (Doncheva-Panayotova, 2015: 151 – 158). Настина, споменатите дотук извори са твърде оскъдна информация, но все пак е някаква крачка напред. Малките парченца от разпръснатата се мозайка ми позволяват да изкажа една хипотеза относно предполагаемата причина за възникване на селището. Ще представя някои данни за стопанския облик и демографското развитие на Аджар през XVII в.

Обичайно у нас, особено когато става дума за селища, изиграли важна роля в миналото ни, недостатъчните изворови свидетелства се компенсират от преданието. Старите аджарци също пазят легендите за основаването на селото им, които се обединяват в едно: Аджар възниква като селище в смутното време на османското нашествие. Тъй като през XVII столетие и Българското възраждане е било културно и стопанско средище, в съзнанието на местните хора изниква представата, че не може във вените им да не тече кръвта на знатните търновски боляри или храбрите цар-Шишманови бранници. Затова преданието говори или за заселване на бежанци от Търновско в защитените от вражи поглед дебри на Сърнена Средна гора, или за войници на цар Иван Шишман, които се спасили тук след военно поражение. Или може би и за да се скрият в срама си, че са съпровождали царевата сестра при предаването ѝ за съпруга на омразния им султан Мурад (Nikolov, 2002: 19). Докато подобни красиви легенди не бъдат вярата дори на краеведите, които ги разказват с голяма доза снизхождение в книгите си, не така стоят нещата с един султански ферман, чиято автентичност е спорна.⁴⁾ Неговият текст дава основание на авторите да предполагат съществуването на с. Аджар поне през XVI в., тъй като там се споменава за Аджарската река (Ibidem: 16). Виждаме, че общият стремеж е началото на селото да се постави колкото се може по-назад във времето. Защото хората неправилно считат, че едно книжовно средище от XVII в. не може да не е с дълбоки корени в миналото. Но между древността на селището и неговата значимост в историята няма пряка връзка. През османския период редица нововъзникнали селища много бързо претърпяват бурно развитие и заемат подобаващо място в стопанския и културния живот на българите.

Един внимателен преглед на запазените до наше време тимарски и вакъфски регистри за Северозападна Тракия от XV – XVI в. показва, че селищното име на Аджар не се среща записано никъде (Borisov, 2014). Селото не се открива и на страниците на джелепкешанския регистър от 1576 г. сред населените места от нахията Караджа даг, от които се доставят овце за продоволствените нужди на държавата (TIBI, 1972: 50 – 59). Нямам голямо основание да мисля, че тогава то е

съществувало под друго име. Но мястото, където възниква Аджар, е благоприятно за развитието на скотовъдството. От тимарския регистър за 1570 г. се вижда, че тъкмо в нахията Караджа даг, или по-скоро сред дебрите на Сърнена Средна гора, са записани 39 яйлаци (летни пасища) и 100 егреци (летни кошари за овце).⁵⁾ Таксите за тяхното ползване са обединени в тимар, чиито приходи възлизат на общо 3000 акчета.⁶⁾ Прави впечатление, че в повечето от егреците са записани имената на скотовъдци с тюркско-мюсюлмански имена.⁷⁾ Все пак не бива да се забравя, че през 1576 г. наистина мнозинството от джелепите от нахията Караджа даг са мюсюлмани, вероятно повечето от тях пастири юруци (TİBİ, 1972: 50 – 59). Цитираните данни за летни пасища обаче показват, че в недрата на Сърнена Средна гора, още преди първите известни ми засега регистрации на Аджар в османската документация, съществува организирано от централната власт масово скотовъдство, ориентирано за продоволствените нужди на големите градове, двореца и армията. Заради това именно липсата на селището на страниците на споменатия изцяло запазен джелепкешански опис е най-доброто свидетелство, че то по всяка вероятност все още не съществува като регистрирано населено място към 1576 г.

Благоприятните за скотовъдство условия в землището на Аджар са причина да се спра малко повече на джелепството, защото именно продоволствените нужди на държавата стимулират първоначално този отрасъл. Необходимостта да се изхранват гладни гърла в градовете и в редиците на султановата войска, превръща джелепството в едно от най-важните специални задължения в османската държава. Стига се дори до там, че започват да се negliжират други важни дотогава категории със специални задължения. Централната власт сама стимулира процеса на преориентация на войнуци, дервентджии и др. към джелепството. В султанска заповед от края на февруари 1566 г. се казва, че ако войнук пожелае да изпълнява джелепство заедно с войнукука, нека да поеме и двете, но ако не иска, „джелепството е по-важно, нека да бъде заставен да е джелеп, а войнушката служба да се даде на друг желаещ“ (Kalitsin & Mutafova, 2003: 250). През XVI в. доставката на овце за държавата по-скоро е бreme и сякаш не носела толкова големи възможности за замogване. Много често са регистрирани случаи на разорени джелепи (Grozdanova & Andreev, 1998: 70). Но през следващите векове условията се променят и това се оказва много печеливш отрасъл. Развъждането на дребен рогат добитък заради снабдяването с месо и млечни продукти на двореца, градовете и армията не е единствен стимул за развитие на скотовъдството. Кожата, козината и вълната се оказват ценни суровини за развитието на не един занаят, стимулирайки вътрешната и външната търговия.

Отделеното внимание на условията за развитие на овцевъдството в Сърнена Средна гора, както и на организираното от държавата масово скотовъдство и джелепство не е самоцелно. Защото тези ми наблюдения са пряко свързани с моята хипотеза за възникването на Аджар. Често за възникването на едно населено място и ранната му история говори самото селищно название. Досега в литера-

турата името на селището се тълкува според споменаванията му в приписките от книжовниците в Аджар през XVII в. Там селото се споменава като Хаджар или Ханджар. Краеведите неправилно смятат, че това е най-ранното изписване на селищното наименование, което след това се е изменило (Nikolov, 2002: 15). Роденият в Свежен художник Христо Станчев дори предполага, че името на селото е от арабски произход и означава „камък“ (Nikolov, 2002: 15). Това твърдение е правилно по отношение действителното значение на думата „хаджар“ в арабския език. Оказва се обаче, че още в най-ранните известни ми османски документи името на селището се изписва на арабица като Аджар. То също има арабски произход, но означава „наем, наемане, възнаграждение, заплащане“.⁸⁾ Селищното название препраща към възможността при възникването на Аджар в землището му да са заселени хора от православното българско население, които са наети да изпълняват някакви специални задължения към османската държава. Срещу това не е изключено да са се ползвали с привилегирован статут чрез освобождаването от някои данъци или изплащането им в намален размер.

Местните предания наистина говорят за това, че населението на Аджар е изпълнявало специални задължения и си е гарантирало срещу тях редица привилегии. Но според тези разкази селото е било дервентджийско, т.е. някои от мъжете са пазели планинския път през Сърнена Средна гора (Balchev, 1981: 119). Спорно е обаче доколко този път е толкова важен за османската власт, че да подsigурява безопасността на преминаващите чрез създаване на дервентджийско селище. Наистина по това време точно тази е причината за създаването на не едно селище. Такъв е случаят с Трявна например (Kiyi, 2017: 345 – 362). В други случаи дервентджийски статут е даван и на отдавна съществуващи села, за които се считало, че се намират в близост до страховито и опасно място, където стават разбойнически нападения и убийства (Yordanov, 2015: 174 – 193; Кауаринар, 2018: 181 – 199). При това невинаги намиращи се на толкова важен път. Но дали такъв е случаят с Аджар? Засега не съм открил документ, който да посочва дервентджийски статут на част от жителите му.⁹⁾ Не бива обаче да се изключва възможността възникването на Аджар като селище да се свърже с организираното в региона скотовъдство, а част от жителите му да са поели задълженията на джелепи. Тази им роля би оправдала значението на арабското наименование на селището. Поради липсата на каквато и да е писмена информация засега обаче това си остава просто една хипотеза.¹⁰⁾

Споменатото по-горе наличие на многобройни летни пасища и кошари в Сърнена Средна гора още през XVI в. ме навежда на мисълта, че изказаната от мен хипотеза за възникването на Аджар като селище на скотовъдци и джелепи не е за пренебрегване. Макар и да не разполагам с преки документални доказателства, съпоставката с историята на други населени места в района на Същинска Средна гора, където условията са приблизително сходни, ме убеждават в много голяма степен, че съм на прав път в предположенията. Причините за възникването на

Аджар изглеждат сходни с началото на друго важно за българската история селище – Аврет Аланъ, бъдещата Копривщица. От тимарските и вакъфски регистри за 1570 г. се вижда, че и в Същинска Средна гора съществуват твърде много летни пасища.¹¹⁾ Три големи яйлаци имало само в землището на Стрелча, част от вакъфа на Михримак Султан. Едно от тези пасища се намирало в местността Аврет Аланъ, където освен това имало само орни земи (мезра Аврет Аланъ), но не и селище.¹²⁾ Такова там се появило едва в началото на XVII в. През 1614 г. вече са записани 127 домакинства на Аврет Аланъ (Копривщица), изплащащи зияде-и джизие.¹³⁾ Възможно е селището Аврет Аланъ (Копривщица) да се формира около летните пасища и кошари на прииждащите от близките пренаселени села български пастири, които се настанили тук на колиби със семействата си.¹⁴⁾ Природо-географските условия в Средногорието са такива, че още от самото си създаване селища като Копривщица и Аджар се развиват стопански и демографски не благодарение предимствата на някакъв привилегирован статут, а заради благоприятните условия за скотовъдството, което впоследствие стимулира занаятите и търговията.

Каквито и да са причините за възникването на Аджар като населено място, най-ранните писмени документи със споменаването му под това селищно име, открити до момента, датират от първите десетилетия на XVII в.¹⁵⁾ Напълно е възможно селището да се е оформяло дълго време, подобно на Копривщица, около кошарите като овчарски колиби. Засега не може да се каже колко време е продължил този процес, но едва ли османските власти биха оставили прекалено дълго нерегистрирано това поселение. Възможно е все пак за дълъг период от време, за да се стимулира притокът на заселници, първите жители на Аджар да са били освободени от данъци, поради което да не са включени в данъчните регистри за известно време. В литературата са споменавани и други случаи, когато вече съществуващи селища по една или друга причина не са включени в по-старите дефтери (Mutafova, 2018: 162).

Първото известно ми споменаване на Аджар като населено място е в съкратения авариз регистър от 1621 – 1622 г. За съжаление, в този регистър не са записани поименно главите на домакинства, а единствено данъчните единици, т.е. авариз ханетата. Подобни съкратени регистри не са най-подходящите документи за изследванията, защото, както вече споменахме, едно авариз хане включва поне няколко домакинства (Tzvetkova, 1958: 22). През 1621 – 1622 г., изглежда, пълноценните домакинства не са достатъчно, за да може селището да бъде регистрирано самостоятелно. Тогава жителите на Аджар поделят три авариз ханета заедно с хората от село Хамзалар – днешното Зелениково.¹⁶⁾ Обстоятелството, че двете села трябва да поделят три авариз ханета, по всяка вероятност показва, че към 1622 г. тяхното население е сравнително малобройно.

Всеки, който е запознат с мястото на Аджар в нашата културна история от XVII столетие, ще се учуди колко бързо селището, което по една или друга при-

чина доскоро не е присъствало в османските данъчни регистрации, се разраства и превръща в проспериращо стопански населено място. Само едно десетилетие след първата засега известна ми регистрация като селище Аджар може да си позволи построяването и поддържането на църква с двама свещеници (Doncheva-Panayotova, 2015: 29). Нещо повече, през 30-те години на XVII в. в селото вече работи книжовникът илюстратор поп Йовко (Doncheva-Panayotova, 2015: 46; Radoslavova, 2004: 295). Без да разполагаме с каквито и да е документи по въпроса, можем да предположим, че аджарци имат достатъчно самочувствие, амбиции, подплатени с парична състоятелност, че да поканят за свещеник в селото си не кой да е, а обучения в прочутата школа на Етрополския манастир книжовник (Balchev, 1981: 114 – 115; Doncheva-Panayotova, 2015: 46). През 1636 г. достатъчно състоятелният овчар Бойо закупува „Цветния триод“, писан от ръката на поп Йовко, като плаща 1000 акчета, за да бъде положен в черквата „Св. Георги“ (Doncheva-Panayotova, 2015: 152 – 153). Всички тези факти могат да се обяснят с това, че още докато селото се формира около овчарските колиби и кошари за овцете, но все още е извън данъчните регистрации като населено място, тук са се настанили със стадата си достатъчно заможни скотовъдци, а впоследствие са се развили търговия и занаяти. Така Аджар бързо се превръща, едновременно със стопанското и демографското си развитие, в едно от малкото значими книжовни средища в българските земи през XVII в.

Демографското и икономическото развитие, които превръщат Аджар в едно от културните средища на XVII в., може да се проследят според пет османски регистра, съставени от 30-те до 90-те години на столетието.¹⁷⁾ От приложената в края таблица може да се види, че до 30-те години на XVII в. в Аджар вече са записани като платци на данъка джизие 80 мъже, които са глави на пълноценни домакинства.¹⁸⁾ Селото за тази епоха вече е на границата между средно големите и много големите селища по категоризацията на Цв. Георгиева (Georgieva, 1999: 71). Това по-скоро говори за продължителното формиране на селището преди неговата първа поява в османските регистри. Наистина, въпреки че първото известно ми засега регистриране на Аджар като селище е само десетилетие по-рано, важно е да отбележим, че подобен брой жители обичайно се тълкува като признак за устойчив селищен живот. Не и за наскоро възникнало селище. За много дълго време, поне през следващите две-три десетилетия, този брой на домакинствата се запазва.¹⁹⁾ До 80-те години на XVII в. обаче населението на Аджар нараства двойно, като през 1685 г. са регистрирани 160 семейства, обложени с джизие, превръщащи селището в много голямо за времето си.²⁰⁾ И точно тогава се случва нещо, което вероятно води до рязък спад в броя на жителите на Аджар. На страница от прочутия Аджарски дамаскин на даскал Недялко и сина му Филип се намира една интересна приписка. Ще си позволя да цитирам първата ѝ част изцяло поради изключително важната информация, която се съдържа в нея за настъпилите през 1686 година събития: „*Изписа се тази божествена книга, наречена дамаскин, в*

село Хаджар от ръката на грешния даскал Недялко и неговия син Филип в лето от Рождество Христово 1686. Тогава беше глад велик, беше кило то пшеница 500, а кило ръж 380, а кило просо ходеше колкото ръж, а че го нямаше никакво. И продаде се в село Хаджар един шиник просо за семе за цял грош. Който продаваше, пееше, който купуваше – плачеше. Дали за цар, дали за гърло би останало. След това даде Бог велик мор по всички градове и села, заради възгордяването и самозабравянето человеческо. Бяха забравили Бога, на сиротите да помогнат и за своята душа да дадат. Богу слава и държава, во веки. Амин...“ (Pisahme da se znae, 1984: 83; Doncheva-Panayotova, 2015: 157 – 158).

Споменатите в цитираната приписка събития са се случили по времето, когато Османската империя воюва с т.нар. Свещена лига след крушението на османската войска при Виена (Mantran, 2011: 261 – 264). Покачването на цените на зърнените храни може да се дължи на поредица от слаби реколти заради неблагоприятни климатични условия. Това е обичайната причина за глад през епохата (Grozdanova, 1989: 532 – 534; Georgieva, 1999: 213 – 216; Parveva, 2011: 187 – 188; Brodel, 2017: 53 – 58). Но военните години не изключват това да се дължи на комбинация от фактори, слаба реколта и реквизиции за нуждите на войската. По време на война е обичайно да бъдат изземвани и изкупувани от райетското население големи количества зърнени храни (Tzvetkova, 1958: 67 – 152). Този факт затруднявал изхранването на хората (Parveva, 2011: 187). Както ще се види, голям процент от аджарци през втората половина на XVII в. се занимават със земеделие, но земята в планинския район наоколо вероятно не е давала особено високи добиви на зърнени култури. Недоимъкът довежда до недохранване и дори до глад, а това, от своя страна, води до спадане на човешкия имунитет. Именно в такива моменти пристигат като неканени гости епидемиите (Brodel, 2017: 59). Така вероятно е станало и през 1686 г.²¹⁾ Болката и смъртта ще да са навестили домовете на селяните от Аджар. Възможно е това да е довело до сериозни демографски последици.

Не разполагам с османски регистър, който да е съставен скоро след описаната по-горе епидемия.²²⁾ Следващата по време регистрация е направена почти цяло десетилетие по-късно. Това е един авариз регистър от 1695 г. Но дори и той, поради самата си същност, не може да послужи за установяване с приблизителна сигурност броя на домакинствата в Аджар. Недостатъчната надеждност на авариз регистрите, в частност този от 1695 г., вече е дискутирана в литературата (Boykov, 2008: 98 – 99). Макар и мъжете, които са глави на обложените с данък домакинства, през 1695 г. да са регистрирани поименно, в този опис, изглежда, не са записани всички други категории население, освободени от събирания на авариз. Начело на домакинствата са записани прекалено малко лица – 58 души, но е напълно възможно това да не са всички пълнолетни и семейни мъже от Аджар по това време.²³⁾ Така че не можем прибързано да правим заключение за последиците от епидемията и масовата смъртност през 1686 г. Освен това едно

десетилетие е достатъчно дълго време, за да се променят много неща и преките следи да избледнеят. Известно е, че след масова смърт раждаемостта компенсира загубите (Brodell, 2017: 52 – 53). Пък и Аджар е населено място, което непрекъснато привлича нови заселници. През 1685 г. откривам 9 аджарци, които са бивши хайманета (хора с неустановено местожителство), а в 1695 г. 18 мъже от селото са регистрирани като ябанджии, т.е. иностранци, преселници от другаде.²⁴⁾ Изглежда тучните пасища в околностите на Аджар са привличали хора от съседни селища със скотовъден поминък. Такъв е случаят с овчаря Йован, за когото се казва, че е дошъл от Калофер.²⁵⁾

Данъчните регистри от втората половина на XVII в. ни разкриват много по-богата картина за трудовите дейности в Аджар и неговото стопанско развитие, макар че вероятно и тя не е напълно изчерпателна. През 1695 г., малко преди края на XVII столетие, 20 души или 35% от регистрираните в споменатия вече авариз регистър аджарци владеят по един чифт земя.²⁶⁾ Това означава, че техният основен поминък е земеделието. В един планински терен, където плодородието на почвите е по-слабо, все пак значителен процент от хората обработвали достатъчно земя, която отговаряла на един чифт орни земи (ниви). Естеството на наличните регистри, където не се записва обложена с данъци продукция, не позволява да се даде някаква точна представа за земеделското производство на аджарци. Но според цитираната вече приписка от Аджарския дамаскин става ясно, че в землището на Аджар се отглеждали обичайните зърнени култури, от които конкретно са споменати три: пшеница, ръж и просо. Трудно е да се каже какъв е поминъкът на онези 18 мъже в Аджар, които през 1695 г. не обработват един чифт земя и не са записани като практикуващи конкретен занаят.²⁷⁾ По същото време овчарите Нешко, Михно, Миньо и калоферецът Йован по всяка вероятност спадат към трайно занимаващите се със скотовъдство наемни пастири или едри овцевъди.²⁸⁾ Не може да се каже със сигурност към коя от споменатите две групи скотовъдци те принадлежат. Но все пак не бива да се забравя, че е наречен овчар през 1636 г. и предполагаемо заможният Бойо – дарител на селската църква, закупувайки от поп Йовко една богослужебна книга. По същия начин само може да се предположи, че споменатите 18 аджарци, които не практикуват занаят и не владеят един чифт земя²⁹⁾, обработват по-малки земеделски площи или са наемни работници и пастири в кошарите на по-заможните овцевъди. А може да се занимават и с двете дейности – основен поминък да им е скотовъдството, но обработват и по-малки парцели земя. В онези времена промените се осъществявали бавно и преобладаващо земеделският и скотовъден поминък на аджарци вероятно се запазил чак до началото на XIX в. Показателно е, че през 1819 г. Константин Икономос пише за Аджар: „Повечето жители на това село се занимават с отглеждането на овце, а останалите – със земеделие“ (Danova, 2016: 317). По същото време, дори след опожаряването му по време на кърджалийските размирици и бързото възстановяване, Калофер вече е определен като търговско и занаятчийско средище (пак там).

Разцветът на абаджийството и други занаяти в Аджар настъпва през следващите десетилетия на XIX в. (Nikolov, 2002: 23 – 41; Muchinov, 2019: 33 – 34).

Въпреки отбелязаните дотук тенденции за поминъка на населението в Аджар все пак още през втората половина на XVII в. откриваме семето на занаятчийството, което след век и половина ще покълне и даде онзи облик на селището, който го превръща в едно от водещите стопански и културни средища през Българското възраждане (Nikolov, 2002: 23 – 66, 80 – 104; Muchinov, 2019: 33 – 34). През 1685 г. трима аджарци са записани в съставения тогава джизие регистър с прозвищата си, обозначаващи занаятите, които са им препитание. Това са Терзи Йован, Мутаф Йовко и Арабаджъ Михо.³⁰⁾ Вече през 1695 г. с някакъв ръчен занаят в самото село отново се занимават само четирима мъже от Аджар (или поне само толкова са записани в авариз регистъра от тази година). Това са шивачите (терзиите) Димитри, Велко, Михно и Ничо.³¹⁾ На пръв поглед, представените дотук занаятчийски заради малкия си брой не са достатъчно доказателство за стопански напредък, различаващ Аджар от другите села по нашите земи. Известно е, че наличието на няколко занаятчийски по селата не е нещо необичайно за тази епоха (Georgieva, 1999: 269 – 270). Все пак може би за едно село четирима шивачи са повече от достатъчното за нуждите на местните жители. Не бива да се забравя, че абаджийството и терзийството са тясно свързани с изработката на облекло от вълнен плат (аба, шаяк) за широк кръг потребители. В Аджар суровините са под ръка. Но дори местните терзии от XVII в. да са шиели облекло за пазара, малкият им брой по-скоро е потвърждение за констатацията ни, че поминъкът на аджарци през XVII в. е основно скотовъдството и земеделието. Това обаче не означава, че точно скотовъдството не е източник на сериозни парични приходи и заможване на част от жителите на Аджар. Имало е условия за натрупване на излишъци за пазара и съответните парични приходи. Всичко това неминуемо довежда до наченки на занаяти и търговия. Така трябва да се е случило и в Аджар още през XVII в.

За нуждите на настоящото изследване интересен факт е присъствието на 11 кираджии в Аджар през 1695 г.³²⁾ Тяхната професия в много голяма степен е свързана със зараждането на стоково-паричните отношения по нашите земи, макар кираджиите да са типични представители на селското население още от XV – XVI в. (Parveva, под печат: 7). Тези хора се занимават срещу заплащане с извозването на занаятчийска продукция и суровини към пазарите на големите консумативни и търговски центрове или далечни речни и морски пристанища. За превоз използват товарни коне и катъри, понякога и магарета (Panova, 1980: 80 – 82; Parveva, под печат: 1 – 32; Delcambre, 1986: 127).³³⁾ Пътуват понякога самостоятелно, но много често заради безопасното си придвижване кираджиите се групират в кervани (Parveva, под печат: 1 – 32). Присъствието на толкова много кираджии в Аджар показва, че се извършва търговия с някакви стоки. Наистина, известно е, че в планинските села, където земеделието е по-слабо застъпено, дори до XIX в. значителна част от жителите се препитават с кираджийство (Ibidem: 28). Профилът на Аджар

е именно такъв. Поради това е възможно кираджиите от селото да не обслужват единствено нуждите на родното си място, а се включват в търговския транспорт на оформилите се като занаятчийски средища още към края на XVII в. близки селища като Карлово и Калофер.³⁴⁾ Но масовото скотовъдство в Аджар през XVII в. все пак може да осигурява достатъчно професионални ангажменти за кираджиите. През XVI – XVII в. в балканските провинции на Османската империя се разгръща особено интензивно дубровнишката търговия, като оттук за нуждите на манифактурното производство на италианските градове се изнасят главно кожи и вълна.³⁵⁾ Освен това вълната ще да е представлявала интерес и за местното абаджийско производство, което през XVII в. е развито в Пловдив (Филибе) и Пазарджик (Genchev, 1981: 26, 28; Boykov, 2008: 132 – 134). Част от суровите кожи от Аджар пък може да са се обработвали и в съществуващата отдавна табакчийница в Карлово (Boykov, 2018: 478 – 479). В този градец (касаба) има и пазар, на който аджарци могат да реализират продукцията си (Boykov, 2018: 475 – 476).

Вижда се, че наистина скотовъдството в Аджар, макар селото още да не се е превърнало в значимо занаятчийско средище, е достатъчно условие за развитие на стоково-паричните отношения тук. Кираджиите, редом с посредниците, които на място изкупуват суровините от скотовъдната дейност, са важна брънка в цялата верига от търговията на Балканите (Panova, 1980: 80 – 82; Vecheva, 1982: 60 – 65, 201 – 202). С други думи, тези хора участват в търговията не като страна в търговския процес, а като непосредствени помощници в превозването на стоките (Vecheva, 1982: 201 – 202). Същевременно обаче отделни българи участват пряко в търговията, макар и само като посредници (Vecheva, 1982: 202 – 209). Износната търговия от българските земи, включваща главно животински суровини от скотовъдната дейност, реално стимулира развитието на българското стопанство и стоково-паричните отношения в него, подпомага появата на българско търговско съсловие (Vecheva, 1982: 214). Въпреки че са оскъдни, наличните изворови данни дават основание да мисля, че още от XVII в. село Аджар е включено в този процес.

Интересно би било да се види доколко наличните османски документи могат да допълнят картината за духовния живот в селото през XVII в., която се представя от кратките приписки по страниците на книгите, оставени от книжовниците в Аджар. За съжаление, засега разполагам само с данъчни регистри, а те през това столетие не са толкова информативни, както тимарските и вакъфските дефтери от предходния XVI в. Но все пак наличните регистрационни данни напълно потвърждават представата, придобита от приписките като домашен извор.

Първите сведения за духовния живот в Аджар получаваме от приписките, оставени от ръката на даровития книжовник поп Йовко. Този свещеник е наистина забележителна личност, оставила трайна следа в нашата културна история. Вероятно той пръв посява семената на бъдещата книжовна дейност в Аджар. Обучил е свои добри ученици, продължили благодатното му дело. Въпреки това за този

човек знаем твърде малко единствено чрез написаното от самия него. Но той ни казва достатъчно, за да може в съзнанието ни да изплува картината на случилото се при създаването на Аджарската книжовна школа. Първоначално аджарци вероятно са нямали подготвени свещеници. Това е особено валидно, ако заселниците са пастирско християнско население. Но още отначало тези хора идват тук със стадата си. Стопанската им дейност позволява да издържат свещеник и да си построят храм. Като се има предвид мъчната процедура дори за ремонт на съществуваща и работеща отдавна черква (Gradeva, 2008: 126 – 163), можем да си представим какви трудности са срещнали селяните от Аджар за построяване на храм. Тук роля може и да е имал някакъв хипотетичен привилегирован статут, но по-скоро аджарци ще да са развързали кесиите си. След това трябва да са се погрижили и да си поканят свещеник. За бъдещата роля на Аджар като център на книжовна школа благоприятно се е оказало обстоятелството, че в селото по някакъв начин се е озовал етрополецът поп Йовко. Той е добре подготвен най-вероятно в работещия вече скрипториум при Етрополския манастир. Самият поп Йовко споменава, че в храма „Св. Георги“ служи и втори свещеник – поп Боно (Doncheva-Panayotova, 2015: 152 – 153). По всичко изглежда, че поп Боно не е подготвен за книжовник и илюстратор, а се грижи за службата в черковния храм. Но към църквата в Аджар още тогава трябва да е функционирало килийно училище за подготовка на книжовници и свещеници (Ibidem: 29 – 30). Първи даскал в него трябва да е бил поп Йовко.

Двамата гореспоменати свещеници трябва да са имали семейства и потомство. Дали се откриват някакви следи от тяхното присъствие по страниците на османските документи? В подробните регистри за събиране на данъка джизие от XVII в., с които разполагам, не са записани имената на православните свещеници по селата от казата Филибе. Енорийското православно духовенство също е плащало този данък (Todorova, 1997: 108). Обяснение за това, че до джизие-реформата от края на XVII в. често то не присъства в регистрите, е може би обичаят на места митрополията централизирано да събира джизие на свещениците в епархията, като се формирало колективно църковно джизие (Todorova, 1997: 108). Но в описите откривам данни за пълнолетните и женени попски синове. Например в регистрацията от 1641 – 1642 г. присъстват с имената си предполагаемите синове на поп Йовко и поп Боно. В османски данъчни регистри от XVI – XVII в. е обичайно свещениците да се обозначават с думите „поп“ или „папас“. През 1641 – 1642 г. има четирима мъже от Аджар, които са записани като „син на поп“.³⁶⁾ Това са Симо, син на поп; Атанас, син на поп; Вельо, син на поп и брат на споменатия Атанас.³⁷⁾ Изброените имена, макар и по косвен път, потвърждават сведенията от приписката на поп Йовко, че през 30-те и 40-те години на XVII в. село Аджар разполага с двама православни свещеници.

От втората половина на XVII в. до нас са достигнали конкретно сведенията за дейността на едно свещеническо семейство в Аджар. Става дума за книжов-

ната продукция на известните даскал Недялко, както и на неговия син даскал Филип (Doncheva-Panayotova, 2015: 50 – 65). Приписка в Четириевангелие от 1652 г. посочва, че даскал Недялко е йерей, т.е. православен свещеник (Pisahmeda se znae, 1984: 78). В съставения през 1685 г. джизие регистър обаче няма и следа от двамата прочути аджарски книжовници. Тук откривам единствено името на някой си Недо, син на папас.³⁸⁾ Имам основания да си мисля, че това е синът на втория свещеник в Аджар. Защото едно десетилетие по-късно, през 1695 г., в селото живеят двама православни свещеници: поп Петре и поп Братиян, син на Недялко.³⁹⁾ Интересен детайл е, че Петре обработва един чифт орни земи.⁴⁰⁾ Това не е никак чудно, тъй като свещениците освен духовната си служба през тази епоха често имат поминък, който по нищо не ги различава от обикновената християнска рая. Дори се срещат попове, които са заможни земевладелци (Parveva, 2016: 45 – 74).

Интересно наблюдение в авариз регистъра от 1695 г. е бащиното име на втория свещеник в Аджар. Докато за даскал Филип през 1695 г. не откривам никаква информация, можем с голяма доза убеденост да твърдим, че поп Братиян най-вероятно е друг от синовете на даскал и йерей Недялко. Остава една въпросителна, тъй като бащата на поп Братиян не е назван като свещеник. Увереността ми идва оттам, че през тази епоха е обичайно свещеническата длъжност да се предава от баща на син (Todorova, 1997: 120). Освен това името Недялко в село Аджар не се появява в никой от известните ми регистри като име на друг аджарец. Допълнителна причина да мисля, че предположението е правилно, е допускането, че семейството на даскал Недялко давало много голямо предимство за синовете при подготовката им за попрището на свещеник или книжовник. Най-вероятно бащата Недялко е пряк ученик на книжовника поп Йовко, а след това традицията се е запазила в рамките на семейството. Но не знаем дали и поп Братиян е бил книжовник. Факт е, че името му не е известно за историята на литературата ни. Бащата даскал Недялко и синът му Филип обаче са се издържали от книжовното си занимание и не са разчитали единствено на таксите, които може да получи за богослужението си един православен свещеник. От приписката в Аджарския дамаскин личи, че те са продали книгата на добра цена от 40 гроша за нуждите на църковния храм в Панагюрище. Парите са предоставени от петима заможни панагюрски първенци (Doncheva-Panayotova, 2015: 158).

Продажбата на създадена от аджарски книжовници книга за нуждите на храма в голямото войнушко село Панагюрище ясно показва, че в културно отношение Аджар не съществува изолирано и е свързано със съседните български селища от региона. Книжовниците от Аджар напълно логично не работят само за нуждите на селото си, а реализират книжовната си продукция сред други християнски и български селища от Средногорието и подбалканските полета, които също преживяват стопански просперитет и положително демо-

графско развитие. Всъщност именно търсенето на богослужебни книги извън Аджар позволява за толкова дълго време в селото да съществува книжовна школа и книжовниците да намират добро заплащане на огромния си труд. Разширяващите се нужди от богослужебни книги показват, че за появата на Аджарската книжовна школа заслуга има не само стопанското развитие на самия Аджар, а благоприятните условия в целия регион. Голяма част от населението на Копривщица и Панагюрище също се замогва благодарение на скотовъдството и свързаната с него търговия с животински суровини (кожи и вълна) и преработката на млякото за млечни продукти (Mutafchieva, 1953: 267). В тези изцяло български села населението ревностно поддържа православната си вяра и църковните храмове. Нарастват духовните им потребности. Заможни люде от тези села развързват кесиите си за закупуване на книги, преписани и илюстрирани в Аджар. Вече споменахме, че съседни селища, каквито са Калофер и Карлово, са се превърнали в занаятчийски и търговски средища.⁴¹⁾ Затова никак не е чудно, че тъкмо в Сушица, започнала да се оформя като християнска част на Карлово⁴²⁾, възниква друго книжовно огнище, в което протича дейността на Аврам Димитриевич (Angelov, 1977: 136 – 137).

Проучванията ми показват, че най-ранните открити до момента османски писмени документи, споменаващи за Аджар като селище, датират от първите десетилетия от XVII в. Благоприятните за развитието на скотовъдството условия в Сърнена Средна гора съдействат за това тук да се установи пастирско население от православни християни, които идват със стадата и семействата си. Напълно вероятно е значителна част от тези първи заселници да пристигат от пренаселените и големи села от Старопланинския регион, Средногорието и Подбалканските полета. Те носят със себе си стопанските традиции и възможности за замогване. Съществуват още от самото начало добри материални условия за поддържане на православната култура. Това е главната причина селището да се превърне в център на книжовна и илюстраторска школа. В Аджар е изграден църковен храм, в който служат двама свещеници.

Аджар преживява ръст в демографското си развитие, като към 1685 г. в сравнение с първата половина на века увеличава двойно броя на жителите си, изцяло българи и православни християни. Известно смущение може би настъпва по време на епидемията от края на осемдесетте години на века, но то бързо е преодоляно не само чрез естествената раждаемост, но и чрез механичен приток на нови заселници. До края на века населението на Аджар продължава да се състои главно от скотовъдци и земеделци. Но се появяват и малко на брой занаятчии, мутафчии и шивачи, явно свързани с обработката на суровините от скотовъдната дейност, козината и вълната, и направата на тъкани и облекло.

Възникването и развитието на Аджар много наподобява на съдбата на Копривщица. И двете населени места са записани в османските регистри твърде късно, едва в първите десетилетия на XVII в., но впоследствие ще се превър-

нат във водещи стопански и културни средища. Населението и на двете села се състои основно от скотовъдци и джелепи. Точно скотовъдството и свързаните с него занаяти и търговия ще предопределят бъдещото икономическо процъфтяване на Аджар и Копривщица. Но чак до началото на XIX в. основен поминък на аджарци и копривщенци си остават скотовъдството и търговията с животински суровини, за което свидетелства през 1819 г. Константин Икономос. Превръщането им във важни центрове на абаджийството, на други занаяти и търговията става в течение на следващите десетилетия от XIX в.

Таблица. Демографското развитие на Аджар през XVII в.
според цитираните в текста регистри

Година	Брой на домакинствата	Нови заселници	Общ брой жители
1635	80 + 2 свещеници	Липсват данни	410
1642	80 + 2 свещеници	Липсват данни	410
1651	80 + 2 свещеници	Липсват данни	410
1685	160 + 2 свещеници	9 хайманета	810
1695	58 платци на авариз	19 заселници ябанджии	290 + освободени от данък?

БЕЛЕЖКИ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 494; BOA, MAD 03 398; BOA, MAD 03 621; BOA, MAD 03 604.
2. До 90-те години на XVII в. в регистрите за събиране на данъка джизие от немюсюлманите са отразени така наречените джизие ханета. За дискуссионния въпрос относно обхвата на хането като данъчно обложена единица виж: Грозданова, 1989: 57 – 71. Елена Грозданова разглежда преди всичко джизие хането. В съставяните до 1691 г. регистри с данъкоплатци немюсюлмани, изплащащи джизие, се отразяват джизие ханета, които са идентични с ханетата в тимарските регистри от XVI в. В подобни джизие регистри е записан само мъжът, който е главата на домакинството и данъкоплатец на джизие, но самото хане все пак включва съпругата му и неговите деца. По подобен начин като данъкоплатци са записвани женените мъже – глави на домакинства, и в подробните тимарски регистри от XVI в. С тази разлика, че в тимарските регистри се вписват също така неженените мъже в домакинството на бащата и вдовишките домакинства (Тодорова, М. & Тодоров, Н. (1987). Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя. Балканистика. II., с. 22). Данъкът джизие става действително погловен чак след 1691 г., като след тази година в регистрите са записвани всички пълнолетни мъже, разпределени в три групи по имуществено положение (Grozdanova, 1989: 70). Обстоятелството, че често в Аджар

се регистрират двама женени братя, е доказателство, че домакинствата в селото са обичайните прости (нуклеарни) семейства.

3. По-подробно за държавните извънредни данъци и повинности виж: Цветкова, Б. (1958). Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София.
4. Текстът се намира в записките на калофереца Еню Кърпачов, който уж го е взел от турските архиви в Цариград през 1896 г. Това се наложило, защото било необходимо доказателство за границите на землището на Калофер в споровете на калоферци с жителите на съседни села. Съмненията ми за автентичността възникват от съдържанието на „документа“, в който свободите и привилегиите на калоферци в османско време са силно преувеличени (Начов, Николо. Из ръкописите на Еня Хр. Кърпачов. София, 1932, 13 – 18, 25 – 29).
5. BOA, TD 494, ff. 687 – 689.
6. Пак там.
7. Пак там.
8. Асар – думата от арабски произход означава: наем, наемане, възнаграждение, заплащане (A Turkish and English lexicon. Shewing in English the significations of the Turkish terms. By Sir James W. Redhouse. 2 Edition. Istanbul, 1992, p. 26).
9. В тимарските и вакъфски регистри от XVI в. например стриктно се посочва кои селища са дервентджийски. През XVII в. обаче подобни муфассал (подробни) регистри престават да се съставят. По това време властта повече се грижи за събирането на държавните приходоизточници, чрез които се покриват мирновременните и военновременните нужди на платената пехота и кавалерия. В джизие и авариз регистрирете обаче често не се отбелязва статутът на селищата.
10. През XVII в. не се съставят и регистри на делепкешаните, каквито са ни известни от предходното столетие. Пряката доставка на овце от самите стопани се трансформира в паричен данък джелепкешан, а списъците с обложените домакинства се водят в кадийските сиджили (Grozdanova & Andreev, 1998: 142 – 192). За съжаление, не разполагаме с подобен списък за района на казата Филибе, към която административно спада Аджар.
11. BOA, TD 494, ff. 737, 745; BOA, TD 498, ff. 389, 422.
12. BOA, TD 494, f. 389.
13. BOA, Mevkufat kalemi № 2559, f. 15. Зияде-и джизие се събира във вакъфските селища от онези домакинства, които са се появили след първоначалното учредяване на вакъфската фондация.
14. Народната памет не е за подценяване. Копривщеници в края на XIX в. заявили на Константин Иречек, че някога селото им е било колиби или махала на Стрелча. Жителите на Стрелча били още по-конкретни, като казвали, че землището на селото им е стигало чак до Копривщица, която тогава била само група овчарски колиби (Иречек, К. 1974. Пътувания по България. София, стр. 398, 413).

15. Благодаря на Дамян Борисов, с когото се консултирах, за да потвърди, че Аджар не присъства в подробния тимарски регистър от 1614 г. (BOA, TD 729). Същият колега любезно ми предостави съкратения авариз регистър от 1621 – 1622 г., на чиито страници Аджар е записан за пръв път като селище.
16. BOA, MAD 03398, f. 7. Хамзалар е по-старо селище на мюсюлманско население, което вероятно се състои от колонизирани юруци. Селото се среща още в някои регистри от XV – XVI (BOA TD 26, f. 92; TD 77, f. 570; TD 370, f. 89), но си остава прекалено малко. През 1516 г. село Хамзалар, записано като Хамзалъ, се състои от 20 домакинства, от които 14 на ягджии, т.е. производители на масло (TD 77, f. 570). Но регистрацията от 1530 г. заварва селото едва с 8 домакинства (TD 370, f. 89). През целия XVI в. Хамзалар е имал променлива съдба, а вероятно през първите десетилетия на XVII в. все още е малко населено място.
17. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. 8. Архивите говорят № 13. София, 2001, стр. 20, 215; MAD 01396, ff. 23 – 24; BOA, MAD 03621, ff. 51 – 52; BOA, MAD 03604, f. 27.
18. В съкратения джизие регистър от 1635 г. мястото, където е записано населението на Аджар, е повредено и името на селото не се чете. Отбелязана е само цифрата 80 домакинства (ТИБИ. Т. 8, стр. 20). Елена Грозданова е приела, че именно това е броят на домакинствата в Аджар по това време (Grozdanova, 1989: 387).
19. ТИБИ, Т. 8, стр. 215; MAD 01396, ff. 23 – 24.
20. BOA, MAD 03621, ff. 51 – 52.
21. Епидемията в Аджар приблизително съвпада по време и дори предхожда чумата в Панагюрище, за която се говори в летописната бележка на поп Петър от Мирково (Писахме да се знае. Приписки и летописи. София 1984, стр. 300).
22. Доколкото може да се съди по един публикуван списък на наличните в турските архиви регистри за казата Филибе, към която спада нахията Караджа даг, такава регистрацията изглежда не е достигнала до наше време (370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530). С. 1, Ankara, 2001, pp. 19 – 20).
23. MAD 03604, f. 27.
24. BOA, MAD 03621, ff. 51 – 52; MAD 03604, f. 27.
25. MAD 03604, f. 27.
26. В османското законодателство един чифт е земята, която може да се разорава с една двойка волове и е достатъчна да изхрани едно домакинство, осигурявайки му зърнените храни и излишъци за покриване на данъчните разходи. От думата „чифт“ произлиза названието за поземлено стопанство – чифлик. При християните това стопанство е наричано бащина, тъй като условното владение върху земята чрез получаване на

тапия се предава от баща на син. Като част от чифлика или бащината се смятат най-вече орните земи, които заедно с ливадите са част от държавния (мирийски) поземлен фонд. Площите на орните земи в Османската империя се измервали най-често в дьонюми (1 дьонюм = 919, 3 кв. м). Един чифт земя според османското законодателство се състои от 70 – 80 дьонюма при първокачествена най-плодородна земя, 100 дьонюма земя от средно качество и 130 – 150 дьонюма долнокачествена земя (Parveva, 2011: 106, 140).

27. MAD 03604, f. 27.

28. Пак там.

29. Пак там.

30. BOA, MAD 03621, ff. 51 – 52.

31. MAD 03604, f. 27.

32. Пак там.

33. Когато използват каруца с впрегнати коне и волове, превозвачите се наричат арабаджии, т.е. каруцари. Може би регистрираният през 1685 г. аджарец, наречен арабаджията Михо, се е занимавал с транспортиране на стоки и хора с каруца.

34. MAD 03604, ff. 106, 108.

35. През втората половина на XVII в. в изкупването на вълната дубровничаните са изместени от еврейските търговци (Панова, 1980: 97). Редом с биволските и говеждите необработени кожи от скотовъдците се изкупували и кози кожи, които търпели обработка в кожарските и кожухарските работилници в големите градове на османската провинция Румелия, след което под формата на много ценните и търсени кожи, наречени сахтияни, булгарини и кордовани, се изнасяли за италианските градове (Vecheva, 1982: 172 – 173). Макар и да имало по-малък интерес към тях, изкупували се и овчи кожи (Пак там: 172).

36. Макар че разчитането е спорно, изписването на арабица بۆپ (често дори без диакритичните точки) трудно може да се озвучи по друг начин и да се чете като конкретно име на човек.

37. BOA, MAD 01396, f. 24.

38. BOA, MAD 03621, f. 52.

39. BOA, MAD 03604, f. 27. Името на поп Братиян не е необичайно. То се среща като име сред българите поне от XIII в. Виж: Заимов, Йордан. Български именник. Издателство на Българската академия на науките. София, 1994, с. 35.

40. BOA, MAD 03604, f. 27.

41. Пак там, 106, 108.

42. От авариз регистъра, съставен през 1695 г., ясно се вижда, че Сушица с друго име Шахин кьой (в регистрите от XVI в.) все още е обособено хрис-

тиянско поселение. През XVII в. в касабата Карлъоглу съществуват мюсюлманската махала Джами-и Кебир (голямата джамия) и махалата Дебаг хане (квартал при табакчийницата), в която са регистрирани 10 християни занаятчии. Отделно от касабата е записано селото (карийе – дума, използвана за обозначаване и на останалите села в Пловдивско) Шахин, с друго име Карлъоглу-и гебран (Пак там, 106).

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б. (1977). *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София.
- Балчев, В. (1981). „Докле будет село...“ *Тракия*, кн. 3, 112 – 124.
- Бойков, Гр. (2008). *Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII в. Изследвания и документи*. София.
- Бойков, Г. (2018). Град Карлово и карловският вакъф. *История*, т. 26, № 5, 461 – 496.
- Борисов, Д. (2014). *Справочник на селища в Северна Тракия през XVI век. Част 1. (Казите Филибе и Татар Пазарджик)*. Асеновград. „Диков“.
- Бродел, Ф. (2017). *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII век*. Том 1. Структурите на всекидневието: Възможното и невъзможното. София, Прозорец.
- Вечева, Е. (1982). *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI – XVIII в.)*. София.
- Генчев, Н. (1981). *Възрожденският Пловдив*. Пловдив.
- Георгиева, Цв. (1999). *Пространство и пространства на българите (XV – XVII век)*. София.
- Градева, Р. (2008). За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси. Съст. Св. Иванова. София, 126– 163.
- Грозданова, Ел. & Андреев, Ст. (1998). *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI – XVIII век*. София.
- Грозданова, Ел. (1989). *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. София.
- Данова, Н. (2016). *България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век)*. София.
- Дончева-Панайотова, Н. (2015). *Аджарски книжовници-илюстратори от XVII век*. Велико Търново.

- Йорданов, Кр. (2015). Дервентджийството в района на Стара планина и Предбалкана през XVI в. В: *Известия на Регионален исторически музей – Габрово*. Т. II. Фабер, 174 – 193.
- Калицин, М. & Мутафова, Кр. (2003). *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. В. Търново.
- Кийл, М. (2017). За създаването и ранната история на град Трявна в България. В: Махиел, К. *България под османска власт*. Събрани съчинения. София.
- Каяпънар, А. & Каяпънар, Л. (2018). Дервентджийските селав Търновска каза/нахия през периода от 1515 до 1613 – 1614 г. Наблюдения върху тяхното социално и икономическо развитие. *Известия на ЦСНИИ*. Том 3. Варна, 181 – 202.
- Мантран, Р. (2011). Османската империя през XVII век: Стабилизация или упадък. В: *История на Османската империя*. Под редакцията на Робер Мантран, 241 – 278.
- Мутафова, Кр. (2018). Троян и Троянско в османската документация от XV – XVII век (Селищна мрежа, демографски и етнодемографски облик на населението, православие и ислям, антропонимия и стопанска характеристика). В: *Троян. Документи, открития, събития, личности*. Съставители Е. Авджиева, Д. Вутова. Троян: „Фабер“, с. 131 – 211.
- Мутафчиева, В. (1953). Към въпроса за положението на войнушкото население. *Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“*, 247 – 276.
- Мучинов, В. (2019). Демографско развитие на Карлово, Сопот, Калюфер и Аджар през Възраждането *Анамнеза*, кн. 1, 13 – 41.
- Николов, Х. (2002). *Свежен*. Краеведски очерк.
- Панова, С. (1980). *Българските търговци през XVII век*. София.
- Писахме да се знае* (1984). Приписки и летописи. София.
- Първева, С. (1992). Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото XVIII век. *Исторически преглед*, № 8 – 9, 1992, 32 – 50.
- Първева, Ст. (2011). *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София.
- Първева, Ст. (2016). Щрихи към портрета на селския свещеник от XVII век. В: *Стожери на духовността. Религиозните и образователните институции на тракийските българи*. Свиленград, 45 – 74.
- Първева, Ст. (Под печат). *Социален портрет и професионална мобилност на селските кираджии и арабаджии/колари през XVII – XVIII век*.

- Турски извори за българската история. ТИБИ (1972). Том 3. София.
Тодорова, О. (1997). *Православната църква и българите XV – XVIII век*. София: Професор Марин Дринов.
Цветкова, Б. (1958). *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*. София.
Delcambre (1986). Delcambre, A. Kira`. In: *The Encyclopaedia of Islam*, Vol.V. Leiden, 1986, 126 – 127.
Radoslavova, D. (2004). The Scribal Centre at the Village of Adzhar in the 17th Century. New Data. *Scripta & e-scripta*, 2, 291 – 309.

REFERENCES

- Angelov, B. (1977). *Iz istoriyata na starobalgarskata i vazrozhdenskata literatura*. Sofia.
Balchev, V. (1981). „Dokle budet selo...“ *Trakia*, kn. 3, s. 112 – 124.
Boykov, Gr. (2008). *Tatar Pazardzhik. Ot osnovavaneto na grada do kraya na XVII v. Izsledvania i dokumenti*. Sofia.
Boykov, G. (2018). Grad Karlovo i karlovskiyat vakaf. *Istoria*, t. 26, № 5, 461 – 496.
Borisov, D. (2014). *Spravochnik na selishta v Severna Trakia prez XVI vek*. Chast 1. (Kazite Filibe i Tatar Pazardzhik). Asenovgrad. „Dikov“.
Brodell, F. (2017). *Materialna tsivilizatsia, ikonomika i kapitalizam, XV – XVIII vek*. Tom 1. Strukturite na vsekidnevieto: Vazmozhnoto i nevazmozhnoto. Sofia: Prozorets.
Vecheva, E. (1982). *Targoviyata na Dubrovnik s balgarskite zemi (XVI – XVIII v.)*. Sofia.
Genchev, N. (1981). *Vazrozhdenskiyat Plovdiv*. Plovdiv.
Georgieva, Tsv. (1999). *Prostranstvo i prostranstva na balgarite (XV – XVII vek)*. Sofia.
Gradeva, R. (2008). Za nemyusyulmanite i tehните hramove v osmanskite vladения: nyakoi nablyudения varhu protsedurite po poluchavane na razreshения za remont i popravka na nemyusyulmanskите kultovi sgradi prez predtanzimatskia period. V: *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva. Ch. 1. Minaloto – istoricheski rakursi*. Sast. Sv. Ivanova. Sofia, 126 – 163.
Grozdanova, E. & Andreev, S. (1998). *Dzhelepkeshanite v balgarskite i sasednite im zemi prez XVI-XVIII vek*. Sofia.
Grozdanova, El. (1989). *Balgarskata narodnost prez XVII vek. Demografsko izsledvane*. Sofia.
Danova, N. (2016). *Bulgaria i balgarite v gratskata knizhnina (XVII – sredata na XIX vek)*. Sofia.

- Doncheva-Panayotova, N. (2015). *Adzharski knizhovnitsi-ilyustratori ot XVII vek*. Veliko Tarnovo.
- Yordanov, Kr. (2015). Dervendzhiystvoto v rayona na Stara planina i Predbalkana prez XVI v. V: *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Gabrovo*. T. II. „Faber“, 174 – 193.
- Kalitsin, M. & Mutafova, K. (2003). *Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza*. V. Tarnovo.
- Kiyi, M. (2017). Za sazhdavaneto i rannata istoria na grad Tryavna v Bulgaria. V: Mahiel Kiyi. *Bulgaria pod osmanska vlast*. Sabrani sachenia. Sofia.
- Kayapanar, A & Kayapanar, L. (2018). Dervendzhiyskite sela v Tarnovska kaza/nahia prez perioda ot 1515 do 1613 – 1614 g. *Nablyudenia varhu tyahното sotsialno i ikonomicheskoto razvitie – Izvestia na TsSII*. Tom 3. Varna, 181 – 202.
- Mantran, R. (2011). Osmanskata imperia prez XVII vek: Stabilizatsia ili upadak. V: *Istoria na Osmanskata imperia*. Pod redaktsiyata na Rober Mantran, 241 – 278.
- Mutafova, K. (2018). Troyan i Troyansko v osmanskata dokumentatsia ot XV–XVII vek (Selishtna mreza, demografski i etnodemografski oblik na naselenieto, pravoslavie i islyam, antroponimia i stopanska harakteristika). V: *Troyan. Dokumenti, otkritia, sabitia, lichnosti*. Sastaviteli E. Avdzhieva, D. Vutova. Troyan: Izdatelstvo „Faber“, 131– 211.
- Mutafchieva, V. (1953). Kam vaprosa za polozhenieto na voynushkoto naselenie. *Izvestia na Darzhavnata biblioteka „Vasil Kolarov“*, 247 – 276.
- Muchinov, V. (2019). Demografsko razvitie na Karlovo, Sopot, Kalofer i Adzhar prez Vazrazhdaneto. *Anamneza*, kn. 1, 13 – 41.
- Nikolov, H. (2002). *Svezhen*. Kraevedski ocherk.
- Panova, S. (1980). *Balgarskite targovtsi prez XVII vek*. Sofia.
- Pisahme da se znae (1984). *Pripiski i letopisi*. Sofia.
- Parveva, St. (1992). Poselishtna mreza i gastota na naselenieto v chasti ot Severna Bulgaria i Podbalkanskite poleta v kraia na XVII i nachaloto XVIII vek. *Istoriicheski pregled*, № 8 – 9, 32 – 50.
- Parveva, St. (2011). *Zemyata i horata prez XVII – parvite desetiletia na XVIII vek*. Sofia.
- Parveva, St. (2016). Shtrihi kam portreta na selskia sveshtenik ot XVII vek. V: Stozheri na duhovnostta. Religioznite i obrazovatelните institutsii na trakiyskite balgari. Svilengrad, 45 – 74.
- Parveva, St. (In the press). *Sotsialen portret i profesionalna mobilnost na selskite kiradzhi i arabadzhi/kolari prez XVII – XVIII vek*.
- Turski izvori za balgarskata istoria*. TIBI (1972). Tom 3. Sofia.
- Todorova, O. (1997). *Pravoslavната tsarkva i balgarite XV – XVIII vek*. Sofia: Profesor Marin Drinov.

- Tzvetkova, B. (1958). *Izvanredni danatsi i darzhavni povinnosti v balgarskite zemi pod turska vlast*. Sofia.
- Delcambre (1986). Delcambre, A. Kira`. In: *The Encyclopaedia of Islam*, Vol.V. Leiden, 126 – 127.
- Radoslavova, D. (2004). The Scribal Centre at the Village of Adzhar in the 17th Century. New Data. *Scripta& e-scripta*, 2, 291 – 309.

TOWARDS THE EARLY HISTORY OF A BULGARIAN LITERARY CENTRE: EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ADZHAR ACCORDING TO OTTOMAN TAX DOCUMENTS FROM THE XVII CENTURY

Abstract. An attempt to throw light on the early history of Adzhar village, today's Svezhen, based mainly on four unpublished Ottoman tax registers, is made in the article. The author claims that the earliest documents discovered so far about the existence of Adzhar as a settlement date from the first decades of the XVII century. The village was first mentioned on the pages of an abridged avariz-register from the years 1621 – 1622. Data about the presence of large summer pastures and sheepfolds in the region of Sarnena Sredna Gora Mountain as early as the 16th century show that the foundation of the village can be related to the good conditions for livestock breeding of a peaceful place in the depths of the mountain. It is very likely that part of the inhabitants of Adzhar had been dzheleps, who bred sheep and other cattle for the food needs of the big cities, the army and the Sultan's Palace. As a result, raw materials including sheep wool and sheepskins led to the development of a number of crafts.

The Orthodox Bulgarian population of Adzhar grew rapidly. Due to the demographic and economic development, a significant literary centre was created there for transcribing and illustrating liturgical books. A church with two priests was built in the village. There is information that in the second half of the 17th century sheep-breeding, crafts such as goat hair processing (*mutafçılık*) and tailoring, as well as trade and transportation of goods (in exchange of payment – *kiracılık*) developed in Adzhar.

Keywords: Bulgaria; village of Adzhar; demographic and economic development; sheep-breeding; crafts; trade; Ottoman documents

✉ **Dr. Krastyo Yordanov**

ResearcherID M-2637-2016

Institute for Historical Research

Bulgarian Academy of Sciences

Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17.

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: k.yordanov1975@ihist.bas.bg